

PULNING PAYDO BO‘LISHI, PUL NAZARIYASI VA PUL TIZIMI

Narzullayeva Ozoda Qahramon qizi

Zubaydulloyeva Damira Vaxobovna

Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti

***Annotatsiya:** Ushbu maqolaning mazmuni shundan iboratki bizning hayotimiz uchun zarur narsalardan biriga aylangan, iqtisodiyotning ajralmas qatlami bo‘lib ulgurgan, ishlab chiqarishni uzoq vaqt davomida rivojlanishi va ayirboshlash natijasida vujudga keladigan munosabatlarda bevosita ishtirok etadigan pulning paydo bo‘lishi va nazriyasi haqida ma‘lumotlar tahlil qilingan. O‘zbekiston Respublikasida pul tizimi va uning elementlari mazmuni ostida ham qator fikr va mulohazalarni tahlil qilamiz.*

***Kalit so‘zlar:** pul tizimi, ishlab chiqarish, iqtisodiyotning ildizi, ayirboshlash, kontseptsiya, iqtisodiy rivojlanish*

THE EMERGENCE OF MONEY, MONETARY THEORY AND THE MONETARY SYSTEM

***Abstract:** The content of this article is that the information about the emergence and theory of money, which has become one of the things necessary for our life, has become an integral layer of the economy, and is directly involved in the relations that arise as a result of long-term development of production and exchange, has been analyzed. We will also analyze a number of opinions and considerations under the content of the monetary system and its elements in the Republic of Uzbekistan.*

***Key words.** Monetary system, manufacture, the root of economics, exchange, conception, economic development*

Kirish.

Pulning tarixi juda qiziqarli va ming yillar orqaga boradi. Birinchi metall tangalar va oxir-oqibat birinchi qog‘oz valyutaga ayirboshlashning dastlabki kunlaridan boshlab pul har doim jamiyat sifatida qanday ishlashiga muhim ta‘sir ko‘rsatdi. Ushbu maqolada biz pul tarixini va insoniyat barter iqtisodiyotidan qanday qilib valyutaning bir necha shakllariga ega bo‘lgan murakkab moliyaviy tizimga o‘tganini yoritamiz. Ma‘lumki pul mahsulot, tovarlarni ishlab chiqarish va xaridorlarga kerakli vaqt, miqdor va sifatda ma‘lum maqsadlarda ayirboshlashning uzoq vaqt rivojlanishi natijasida vujudga kelgan va boshqarishda xizmat qilmoqda. Hozirda jamiyatni pulsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Pul faqatgina hayotimizning bir qismiga aylanib qolmay iqtisodiyotning ham ildizi demakdir. Pul jamiyatni kambag‘al va boylarga ajratadi, baxt va kulfat olib keladi, amalga ko‘taradi va jaxannamga yetaklaydi va shu bilan birga insof va vijdon tuyg‘ularini yo‘qqa chiqaradi. O‘z davrining buyuk shaxsi Bernard Shou shunday deb takidlagandi “Kambag‘allikning asosiy ildizi pulning kamchiligiga borib taqaladi”. Pulning lug‘aviy ma‘nosi shunday “Pul – bu maxsus tovar, umumiy ekvivalent bo‘lib, abstrakt mehnat xarajatlarini o‘zida aks ettiradi va tovar xo‘jaligidagi ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi”. Pul ixtiro qilinishidan oldin odamlar tovar va xizmatlarni barter tizimidan foydalangan holda oldi-sotdi qilishgan. Bir fermer chorva mollarini sabzavotga, boshqasi esa chorva mollariga ishchi kuchi yoki yog‘ochni sotishi mumkin. Ushbu operatsiyalar bizning zamonaviy iqtisodiyotimizning dastlabki qurilish ustunlari bo‘lib, bugungi kunda dunyo biladigan pul kelajagini yaratishda davom etadi. Ayirboshlash tarixi miloddan avvalgi 6000 yilga borib taqaladi. Mesopotamiya qabilalari bu tushunchani Finikiyaliklarga taqdim etganida. Choy, tuz, qurol va oziq-ovqat kabi narsalarni o‘z ichiga olgan pul yo‘qligida tovarlar almashtirildi. Vaqt o‘tishi bilan ayirboshlash rivojlanishda davom etdi, mustamlakachi amerikaliklar daraxt po‘stlog‘i, ekinlar va o‘simlik ildizlari bilan savdo qilishdi. Pulning paydo bo‘lishi tovar ishlab chiqarishda mavjud bo‘lgan qiymat va iste‘mol qiymat o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar yechimini topishga zamin

yaratdi, chunki pul paydo bo'lgunga qadar bir tovarning o'zi bir inson uchun bir vaqtning o'zida ham qiymatga ham iste'mol qiymatga ega bo'lishi maqul emas edi. Shu bois, pulning paydo bo'lishi tovar dunyosini ikki qismga ajratib yuboradi. Birinchi qismda, bu "pul - tovar" sifatida qolgan barcha tovarlarning qiymatni ifodalashiga, va ikkinchi qismda, iste'mol qiymatiga ega bo'lgan boshqa barcha tovarlar yuzaga kelishiga olib keldi. Ya'ni, endi pul boshqa barcha tovarlarning iste'mol qiymatini o'zida ifodalaydigan bo'ldi.

Pul nazariyasiga to'xtaladigan bo'lsak, pul nazariyasining juda muhim ilmiy ahamiyati shundaki, u barcha iqtisodiy fanlarning bazisi hisoblanadi. Pulning nazariy tabiati qator kontseptsiyalarda talqin etiladi. Pul sohasidagi munosabatlarni rivojlantirish uchun ular to'g'risidagi turli nazariyalarni o'rganish, umumlashtirish va ulardan O'zbekistonning iqtisodiy taraqqiyotga erishishini ta'minlash yo'lida foydalanish zarurdir. Pul va uning sotib olishi har doim pul nazariyasining markaziy masalasi bo'lgan. Bu masalani tushunish uchun iqtisodchilar nominal qiymatlar va real qiymatlar, ya'ni amaldagi dollar, peso, funt, yena, evro va hokazolarda ko'rsatilgan rasmiy qiymatlar o'rtasida va bir xil miqdorlar o'rtasidagi farqni aniqlash muhim ahamiyatga ega. Ikkinchisi "haqiqiy" qiymat bo'lib, pul sotib oladigan tovarlar, xizmatlar va aktivlarning haqiqiy miqdorini anglatadi. Buni pul aksiyalarining haqiqiy xarid qobiliyati sifatida ham tushunish mumkin. Iqtisodchilarning fikricha, narxlar darajasi asosan pul miqdori bilan belgilanadi. Ammo pul miqdori narxlar darajasiga qanday ta'sir qilishi va pul miqdorining o'zgarishi qanday ta'sir ko'rsatishi turli vaqtlarda turli yo'llar bilan kontseptsiyalangan.

Pul tizimi, bir mamlakatning valyuta birikmalarini tartibga solish va boshqarish uchun amalga oshiriladigan siyosat va amaliyot jamiyatidir. Yaxshi pul tizimi, iqtisodiy istiqbolni rag'batlantiradi, inflatsiyani nazorat ostida tutadi, xalqaro savdo va iqtisodiy o'sishni yengillashtiradi. Pul tizimi odatda markaziy banklar yoki valyuta hokimiyatlari tomonidan boshqariladi. Bu tashkilotlar, valyuta kuchi va iqtisodiy maqsadlarga erishish uchun valyuta arzi boshqarish, foiz stavkalarini aniqlash,

valyuta kurslarini boshqarish va boshqa pul siyosatlarni amalga oshirish kabi vazifalarni o'zlariga oladi. Bir mamlakatda turli pul tizimi va tizimlari ishlatilishi mumkin. Eng ko'p ishlatiladigan tizimlar quyidagilardir:

1. Mo'ljallangan valyuta kursi tizimi: Bir mamlakatning valyuta birikmasi boshqa bir valyutaga bog'langan. Bu tizimda markaziy bank, valyuta arzini va valyuta rezervlarini ishlatib, mahalliy valyuta birikmasini mo'ljallangan valyuta kursi darajasida saqlashga harakat qiladi.

2. O'zgaruvchan valyuta kursi tizimi: Bu tizimda, valyuta kursi erkin bozorda belgilangan shartlarga asoslanib aniqlanadi. Markaziy bank, valyuta intervetsiyalari orqali valyuta kursining o'zgarishlarini cheklash yoki bozor bilan ta'sirga kirishini mumkin qilishi mumkin.

3. Valyuta birliklari: Bir nechta mamlakatning o'rtasida hamma tomonidan qabul qilingan bir valyuta birikmasini o'zgartirish tizimidir. Misol sifatida, Euro mintaqasida Eurodan foydalanish keltirilishi mumkin.

Pul tizimi siyosatlari, iqtisodiy maqsadlarga, mamlakatning pul siyosati istaklari, tashqi savdo holati va boshqa faktorlarga bog'liq bo'lib o'zgarishi mumkin. Har bir mamlakatning o'z pul tizimi strategiyalari va siyosatlari mavjud va bu siyosatlar vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili

Pul qanday paydo bo'lgan? Nima maqsadda pulni yaratishgan? Pulning iqtisodiyotga qanday zaruriyati mavjud? Shu va shunga o'xshash savollarga quyidagi tahlillarimiz orqali javob olamiz:

Pul sivilizatsiyamizdagi eng qadimiy va muhim ixtirolardan biri bo'lib, savdo-sotiq rivojlanishining yetakchi omili sifatida xizmat qildi. Pul yaratilgunga qadar savdo munosabatlari mahsulot ayirboshlash shaklida amalga oshirilardi. Ibtidoiy munosabatlarga asoslangan har qanday jamiyatda insoning moddiy mavqei uning ba'zi bir mahsulotlarga egalik huquqi bilan belgilanardi. Pulni tovar ayirboshlashni o'zi yaratdi. Birinchi yirik mehnat taqsimoti, ya'ni chorvachilikdan dehqonchilikni ajralib chiqishi va shu munosabat bilan tovar xo'jaligining rivojlanishi tufayli mahsulot qiymatining ifodasi bo'lmish pulni keltirib

chiqardi. Ishlab chiqarishning rivojlanishi, tovar turlarining ko‘payishi almashuv jarayonining yanada rivojlanishini taqozo qildi. Almashuv jarayonida tovar egalari o‘zaro muloqotda bo‘lib, tovarning egasi o‘z maxsulotini (mulkini) baholagan. Shu baholash jarayoni biror o‘lchov birligi bo‘lishini taqozo qilgan. Qadimgi Afrikada kauri chig‘anoqlari, Shimoliy Amerika qabilalari orasida esa vampun chig‘anoqlaridan qilingan tizimlar mol ayirboshlash vositasi sanalgan. Keyinchalik qimmatbaho mahsulot va ashyolar o‘rmini mis, kumush, oltin kabi rangli metallar egalladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pulning ahamiyatining oshishi shundaki, jamiyatimizda mavjud jismoniy va yuridik shaxslar faoliyati hamda ularning natijasi — daromadi, foydasi va zarari pul bilan bog‘liq.

Pul nazariyasining ko‘p qirraligi va uning iqtisodiy kategoriya sifatida amal qilishi juda ko‘p iqtisodchi olimlar, mutaxassislar, ekspertlar tomonidan izlanishlar olib borishga va qiziqishlar uyg‘otishga sabab bo‘lgan. Iqtisodchi olimlar, ekspertlar va mutaxassislarning pul nazariyasi va uning iqtisodiy kategoriya sifatida amal qilishi haqidagi qarashlari, ta‘limotlari va g‘oyalari juda ko‘p hollarda bir biridan farq qiladi. Buning sabablari shundan iboratki iqtisodiy nazariyachi olimlar, mutaxassislar va ekspertlarning pul nazariyasi haqidagi asarlarining turli vaqtda, turlicha ishlab chiqarish sharoitida va turli hududlarda yaratilganligidir.

Pul nazariyasini iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodiy kategoriya sifatida bir nechta nazariyalarga bo‘lib o‘rganilad. Ulardan biri pulning metallik nazariyasi. Bu nazariya, kapitalizmning eng rivojlanga davlati Angliya maydoniga metallik nazariyasi asoschilaridan biri U. Stefford (1554-1612) tomonidan kirib keldi. U o‘z qarashlarini o‘zining Londonda 1581 yilda chop etilgan «Vatandoshlarimizning ba‘zi odatiy arizalarining qisqartmasi» asarida bayon etdi. Bu oqim tarafdorlari Angliyada T. Men (1571-1641y.), D. Nors (1641-1691y.), Fransiyada bu ta‘limotni A. Monkreten (1575-1621y.), Italiyada F. Tamani (1728-1787y.) va boshqalar rivojlantirdi. Pul nazariyasi, iqtisodiyotning bir sohasidir va pulning ularning fikrlariga, tadqiqotlariga va tahlillariga asoslangan tartibotni o‘z ichiga oladi. Olimlar, pulning funksiyalarini,

pul tizimlarini, pul siyosatlarini va pulning iqtisodiy oqimini o'rganish bilan shug'ullanadilar.

Pul nazariyasi, pulning iqtisodiyotdagi o'rnini, mamlakatlararo moliyalashtirishni, valyutalarni boshqarishni, inflatsiyani va boshqa iqtisodiy masalalarni tahlil qilishga yordam beradi. Olimlar, pul nazariyasini tartibga solishda turli nazariya va yechimlardan foydalanishadi, shu jumladan:

1. Klassik iqtisodiy nazariya: Klassik iqtisodiy nazariya, Adam Smitning "Milliy iqtisodiyot" asariga asoslangan va 18-19 asrlarda shakllangan. Bu nazariya, serbest bozor tamoyillari, rekabat va tadbirkorlikning iqtisodiy faollikdagi muhim asosiy o'riniga ega. Buning asosiy taraflari arasida pulning mal va xizmatlar almashinuvini tashkil etish, narx mexanizmini va moliyalashtirishni o'rganish kiritiladi.

2. Keynes iqtisodiy nazariya: John Meynard Keynesning iqtisodiy nazariyasiga asoslangan. Bu nazariya, pulning makroiqtisodiyotga ta'siri, to'lov chog'liklari va iqtisodiy krizlar bilan bog'liq masalalarga tushuntiriladi. Keynes nazariyasi, davlatning valyuta politikasini, yarmarka qavmlarini, investitsiya stimulyatsiyasini va to'lov cheklanishini o'rganishga asoslanadi.

3. Monetarizm: Monetarizm, Milton Friedman tomonidan rivojlangan iqtisodiy nazariyadir. Bu nazariya, pul miqdorini va pul siyosatining iqtisodiyotga ta'sirini muhokama qiladi. Monetaristlar, pulning inflatsiya va deflatsiya bilan bog'liq oqimini, pul politikasining moliyalashtirishga ta'sirini va markaziy bankning rollarini o'rganishda qiziqtirishadi.

4. Post-Keynesianizm: Post-Keynesianizm, Keynesning iqtisodiy nazariyasidan olingan, chunki keynesizmning o'zining kuchli yoki yumshoq jihatlariga ega bo'lgan o'zgartirilgan versiyasidir. Ushbu nazariya, xalqaro valyuta moliyalashtirishida, mamlakatning moliyaviy siyosatida va iqtisodiy krizlar va bezovtirishlarda pulning ahamiyatini tahlil etishda katta e'tiborga ega.

5. Modern iqtisodiy nazariya: Modern iqtisodiy nazariya, iqtisodiyotni tahlil qilishda matematik modellarga asoslangan statistika va matematika vaqtincha asoslangan metotlardan foydalanishga e'tibor beradi. Bu nazariya, iqtisodiyotning

tarkibiy qonuniyatlarini, optimallashtirish modellarni, o‘zaro aloqalarni va optimal iqtisodiy resurslar ishlab chiqarishga ishonchli qarorlar qabul qilishni o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

Ushbu omillar va boshqa omillar, pul nazariyasini o‘rganish, iqtisodiyotning pulning ahamiyatini, amalga oshirishning uslublarini va iqtisodiyotdagi o‘rnini tahlil qilishga yordam beradi. Ular o‘zaro munozaralar va tadqiqotlar orqali pulning iqtisodiyotga ta’sirini tahlil qilishda keng fikrlarni ifoda etishda ko‘maklashadi.

Tahlil va natijalar muhokamasi

Ta’kidlab o‘tish joizki, pul davlat va jamiyat iqtisodiy rivojlanishining asosiy dastaklaridan biri bo‘lib, bozor munosabatlari sharoitida ish yuritishda pulning mavqei, ahamiyati yanada oshib bormoqda. Darhaqiqat, pul — "bozor tili", deb bekorga aytishmagan. Har bir iqtisodiy axborot, tovarlar va xizmatlar bahosi, to‘lovlar, daromadlar va xarajatlar, moliyaviy talablar va majburiyatlar, iqtisodiy aloqalar makro va mikro darajalarda faqat pulda ifoda qilib kelinmoqda. Pul tarixini o‘rganar ekanmiz u o‘z taraqqiyoti yo‘lida 4 bosqich va 4 shaklga ega bo‘lgan:

- 1. Tovar shaklida - "qo‘yma" asrimizdan oldingi VII – asrgacha;*
- 2. Tanga pullar – "tanga" asrimizdan oldingi VII-XIX – asrlar;*
- 3. Qog‘oz pullar – "banknot" XIX-XX asrlar;*
- 4. Elektron pullar – "kartochka" XX – asr o‘rtalaridan.*

Tarixan pulning paydo bo‘lish jarayoni kishilar ehtiyoji va talabidan kelib chiqib o‘zida mavjud bo‘lgan tovarni ehtiyoji uchun zarur bo‘lgan boshqa tovarga ayirboshlash maqsadlarida shakllanib borgan. Pul tizimini tahlil qiladigan bo‘lsak muamlakatning pul belgilari, pul birliklari, pul emissiyasi qoidalari va muomalasi shakllari, mamlakatda milliy qonunchilik bilan joriy etilgan pul munosabatlari. Pulning davlat iqtisodiyotidagi o‘rni oldindan ko‘rinib turadi. Pul tizimi va sohasi har bir mamlakatning iqtisodiyotining asosiy komponentlaridan biri hisoblanadi. Bir qancha yo‘llar orqali pulning davlat iqtisodiyotidagi o‘rnini kuzatish mumkin ular:

1. Moliyaviy stabilnost: Pul mablag‘lari, moliyaning stabil holatini ta‘minlashda muhim ahamiyatga ega. Moliya tizimi mamlakatning moliyaviy stabilnostini ta‘minlash, inflatsiya darajasini boshqarish va moliyaviy krizislarga qarshi qo‘llanish kabi vazifalarni o‘z ichiga oladi.

2. Investitsiyalar: Pul, investitsiyalar va kapital jalb qilishning asosiy vositasidir. Moliyalashtirilgan mablag‘lar mamlakatning iqtisodiyotidagi investitsiya darajasini, yangi sohasini rivojlantirishni, innovatsiyalar va inshootlarni oshirishni ta‘minlashda o‘rinli rol o‘ynaydi.

3. Xalqaro iqtisodiy aloqalar: Pul o‘zgarishlari, mamlakatning xalqaro iqtisodiy aloqalariga ta‘sir qiladi. O‘z mablag‘larining qiymatini o‘zgartirish, valyuta kurslarini tatbiq qilish, eksport-import operatsiyalarini tartibga solish kabi xalqaro iqtisodiy munosabatlarga zamin bo‘ladi.

4. Sotsial soha: Moliyalashtirilgan mablag‘lar davlatning sotsial sohasiga, masalan, ta‘lim, sog‘liqni saqlash, transport, infratuzilish va yashash muhitini takomillashtirishga investitsiya qilishda yetakchi vazifalarni amalga oshiradi.

5. Moliya siyosati: Pulning davlat iqtisodiyotidagi o‘rni, moliya siyosati bilan ham bog‘liqdir. Mamlakatning pul siyosati, mablag‘larining tartibga solinishi, moliyaviy imtiyozlar va soliq imtiyozlarining berilishi, moliyalashtirishning rag‘batlantirilishi va boshqa moliya masalalari bilan bog‘liq qarorlar o‘zgartirishga olib keladi.

Har bir mamlakatning o‘z pul tizimi bo‘lganidek O‘zbekiston Respublikasida ham pul tizimi 1995-yil 21 dekabrda qabul qilingan "O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida"gi qonunga muvofiq tashkil etilgan. Rasmiy pul birligi so‘m. So‘mning chet el valyutalariga nisbatan kursini O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki belgilaydi va matbuotda e‘lon qiladi. Respublikamizda pul tizimi

yillar sayin takomillashib bormoqda. Hozriga qadar pul nazariyasi va pul tizimiga doir qator islohotlar o'tkazilib kelinyapti va bularning asosiy sababi iqtisodiyotning rivojini keng ko'lamda ta'minlash. Mamlakatimizda qator pul islohotlari utkazilmoqda. Bulardan bir misol, milliy valyutani mustahkamlash, pul birligini barqarorlashtirish va pul muomalasini tartibga solish maqsadida davlat tomonidan mamlakat pul tizimini to'liq yoki qisman qayta tashkil etish

Xulosa

Ushbu maqolada pulning qanday va nima maqsadlarda paydo bo'lganini, pul nazariyasi, pul tizimi, respublikamizda pul tizimini va eng asosiysi pulning iqtisodiyotdagi o'rni va ta'sirini ko'rib chiqdik. Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, pulning iqtisodiyotga ta'sirini tushunishimiz uchun avvalo, pulning aynan nima ekanligini anglash zarur. Shunday qilib biz yashab turgan hayotda va inson bilan bog'liq har bir sohada pulning o'rini mavjud. Pulga evolutsion qarashlar va fikrlar bo'yicha to'xtaladiga bo'lsak pul tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash jarayonlari rivojlanishini bosqichma-bosqich yuqori nuqtaga olib boradigan vositadir. Shu bilan birga pul insoniyat hayoti uchun xavfli bo'lib, inson hayotini bir soniyada buzib yuborishi, chalkashliklar olib kelishi va yo'ldan ozdirishi mumkin yokida inson hayoti taraqqiyoti uchun xizmat qilishi mumkin. Qadimdan pulning paydo bo'lishiga oid juda ham ko'p qo'lyozma va manbalar bo'lishiga qaramay hozirga qadar tadqiqotchilar, olimlar va iqtisodiy ekspertlar yana ham ko'p tadqiqotlar o'tkazishmoqdalar va bu harakatlar o'z muvofaqiyatini bermasdan qolgan emas. Biz kunlik muloqotimizda ishlatadiga oddiygina "Pul" so'zi iqtisodiyot uchun alohida ahamiyatga ega. Nafaqat iqtisodiyot uchun balki odam hayotining barcha jabhalarida muhim, ular: sanoat, ishlab chiqarish, eksport, import, moliya, makroiqtisodiyot, mikroiqtisodiyot, dehqon xo'jaligi, fermer xo'jaligi va hokazo. Pul mablag'lari o'zaro almashishning asosiy vositalaridan biri bo'lganligi sabab davlat iqtisodiyotidagi o'rni juda muhim va ahamiyatli. Pulning o'rni inflatsiya va moliya stabilnostini ta'minlashda va xalqaro aloqalarda juda muhim. Xullas pul inson hayoti va uni o'rab turgan tevarak olam bilan chambarchas bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Elektron resurs <https://vaqt.ucoz.com/publ>
2. “Исследование о природе причинах богатства народов” Адам Смит
3. Elektron resurs <https://tiyin.uz/uz/news>
4. Elektron resurs <http://fayllar.org>
5. “Pul to‘g‘risida risola” va “Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi” John Maynard Keynes